

“схизматів”. Всім учасникам походу папа посилав відпущення гріхів. У свою чергу, в Україну приїхав коринфський митрополит Йоасаф, який перепоясав Б. Хмельницького мечем, що був освячений на гробі господньому, а сам константинопольський патріарх прислав гетьману грамоту, в якій схвалював війну, що велася проти ворогів православ'я. Україно-польська війна в повній мірі набула характеру релігійної війни.

Однак Б. Хмельницький був далеким від релігійного фанатизму. Для нього як для мудрого та тверезого політика, далекоглядного стратега релігія ніколи не була самоціллю, а швидше засобом для досягнення визначеної мети. Так, після укладення Віленської угоди 1656 р. гетьман, по-суті, розриває відносини з православною Москвою та укладає союз із протестантською Швецією.

Отже, однією із заслуг Б. Хмельницького було те, що він вчасно усвідомив роль релігійної доктрини як домінантного фактора менталітету народу і використав її консолідуючу силу в інтересах українського державотворення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Документи Богдана Хмельницького –К., 1961. –С. 27, 30, 35; 2. Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. –Кн. 2. –К., 1997. –С. 58-59; 3. Там само. –С. 62; 4. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. –К., 1990. –С. 368; 5. Січинський В. Чужинці про Україну. –К., 1992. –С. 95; 6. Документи Богдана Хмельницького. –К., 1961. –С. 95; 7. Там само. –С. 38-39; 8. Там само. –С. 85-86; 9. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. –К., 1997. –С. 186; 10. Там само; 11. Документи Богдана Хмельницького. –К., 1961. –С. 107; 12. Там само. –С. 130-131.

О.К. Струкевич

ОРІЄНТАЦІЯ НА ПІДДАНСТВО ТА СЛУЖБУ ІНТЕРЕСАМ ВІТЧИЗНИ У ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОМУ КОМПЛЕКСІ ЕЛІТИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ

З моменту появи на політичній карті Європи Українська козацька держава мусила дбати про умови свого існування та безпеки. Панівною ж тоді була т. зв. егоїстична концепція безпеки¹. Її вихідною засадою є опора на військову силу. Щоб залишатися у безпеці, тобто не стати об'єктом нападу ззовні, потрібно самому підкорити, ослабити чи тримати у страху своїх сусідів. У межах даної концепції українська політична еліта могла діяти двома шляхами: або мобілізувати суспільство на подолання усіх можливих зовнішніх ворогів і таким чином позбавити їх можливості нападати, або ж знайти покровителя, який гарантував би можливість об'єднаного захисту від потужніших нападників.

Оскільки заново створений соціально-політичний організм не мав достатніх сил для гарантування власної безпеки першим шляхом, альтернативою залишалося шукати протектора-оборонця. Така політико-культурна орієнтація була природною і повністю відповідала тогочасним уявленням про міждержавні стосунки та засоби захисту власних інтересів. Ще 1632 р. Ю. Немирич у “Розмові про московську війну”, опублікованій в Парижі, писав: “...Дуже важко народові без союзників і приятелів, коли він мусить покладатися тільки на власні сили. І хоч такий народ буде навіть дуже героїчний і громитиме своїх ворогів, то все ж таки він повинен собі шукати приятелів і союзників а також допомоги”². Саме таким шляхом, ми знаємо, пішов Б. Хмельницький.

Отримання протекції-оборони українською політичною елітою ніколи не розцінювалося як користь виключно для протегованого за рахунок шкоди у людських та матеріальних ресурсах протектора та його соціуму. У документах збереглося доволі прикладів, щоб переконатися: українська еліта розглядала справу протекції крізь призму уявлень про спільну користь сторін. Так, у листопаді 1650 р. на цьому наголошував Б. Хмельницький, прагнучи заохотити царський уряд до надання допомоги Україні: “А як государ мені допоможе, кримський на нього не піде...”³

Так само розуміли значення надання протекції для самого протектора й наступники Великого гетьмана. Зокрема, 2 березня 1666 р., вже не вперше закликаючи до надання “царської

допомоги”, І. Брюховецький писав: “Кожний тоді господар не всередині дому, але перед дверима неприятеля зустрічає, але всією силою в дім його не допускаючи, перед сіними борониться й кріпиться; а Україна до Великої Росії справжнім переддверр'ям і захистом: бо в ці літа на плечах козацьких і всієї України... на головах козацьких і всієї України за цілість голів Великоросійських і задумане від неприятеля спустошення великоросійське на бідній Україні відбулося”⁴. “Кам'яною стіною” “державі Московській, також і Польській, від Татар” називав Україну Г. Дорошенко 13 лютого 1668 р.⁵ 3 червня 1669 р. Д. Многогрішний запитував у листі до царя: “...Трапиться посланих в. ц. пр. в-ті незабаром не буде нам на оборону, а чого над нами доведуть, звичайно просторішим їм (татарам – О.С.) буде шлях і до Великоросійських країн, не буде їм кого боятися і страшитися, оскільки їм Україна страшна і огорожею до Великоросійських країн завжди бувала...”⁶

Як можна судити з листа польських і литовських комісарів від 31 жовтня 1669 р. до П. Дорошенка, готовність гетьмана “схилитися до оборони” означала паралельно визнати підданство, тобто володарювання монарха, що забезпечує оборону⁷. За міжнародно-правовою практики, коли міждержавні взаємини будувалися з врахуванням уявлень про систему ієрархії володарів⁸, це було нормою. Український гетьман, не маючи царської крові в жилах, не піддавшись обряду помазання на володарювання, міг сподіватися на протекцію Україні лише за умови, що він визнає себе підданим та обов'язково зобов'яже себе службою.

У образному вигляді таку орієнтацію ми прочитуємо в листі Л. Барановича до С. Полоцького 7 січня 1669 р.: “Єдине тільки сховище для бідної Русі – під крила Орлині; – під ними швидше можна захиститися, якщо тільки самопал вірно вражатиме [злодіїв] царських”⁹. Образ самопала під орлиними крилами, використаний Л. Барановичем, вважаємо вдалим і в тому аспекті, що він точно відображає не лише факт підданства, але й сутність орієнтацій на характер виконуваних обов'язків у межах підданства. Визнаючи підданство, “відданість і вірність”, гетьмани мали на увазі службу військову і нічого більше. Так підданство розумілося Б. Хмельницьким уже на самому початку Національної революції. 2 липня 1648 р., пояснюючи Владиславу IV причини свого збройного виступу, гетьман вказував на потрактування польськими урядовцями козаків “яко невірників останніх, а не яко воїнів, підданих королівських ваших”¹⁰. Аналогічно підданську службу розумів Д. Многогрішний, висловлюючи готовність “служити і всякого добра бажати і за нього великого государя, й. ц. пр. в-ть, і за його государських наступників проти всякого неприятеля стояти і голови свої складати на всякому місці готові”¹¹.

Так само підданство розглядав і П. Дорошенко. У листі до І. Самойловича та його старшин від 22 серпня 1675 р. він пояснював, що, плануючи мир з Польщею, він мав на увазі таку ситуацію, коли б вони “від себе повністю нам війську запорозькому і всій Україні дали спокій, а самі лише захистом від польових потрав і підданого від нас війська запорозького вірною задовольнялися службою”¹². Аналогічно підданство уявляв й адресат – І. Самойлович. У його інструкції Л. Полуботку як послу до царя 4 березня 1676 р. підданство, вірна служба витлумачувалися виключно у лицарському ключі: “...Проти всякого неприятеля за гідність його великого государя, мужньо і хоробро, з пролиттям хоча й останньої крові нашої краплі, стояти...”¹³ З “військовими випадками” пов'язував підданство і його наступник – І. Мазепа¹⁴. Визнаючи своє підданство Катерині II, учасники з'їзду старшин 1763 р. разом з тим наполягали, щоб козацькі військові підрозділи “ні до чого іншого і ніколи задіювані не були, крім справжньої військової і в.і.в. належної служби”¹⁵.

Визнання підданства зовсім не суперечило орієнтаціям на політичну окремішність та першочерговий захист інтересів власного політичного тіла. Як засвідчують документи, наголошення на готовності служити протекторові означало, насамперед, готовність захищати українську землю, а заодно, у межах концепції передмур'я, територію й державу протектора. Орієнтацію на службу цареві, тобто Україні, ми прочитуємо у готовності, висловленій московському послу Ржевському у серпні-вересні 1654 р. Б. Хмельницьким: “...Щоб йому (гетьману – О.С.) з військом запорозьким йти війною на коронне військо і міста та фортеці воювати і йому великому государю послужити”¹⁶.

Подібним чином службу цареві розглядав й І. Самойлович 25 жовтня 1676 р. в інструкції своїм послам до Москви він наказував сказати, “що пан гетьман, як від початку старшинства свого по всі часи, скільки сил його було, завжди промишляв про те, як би міг прислужитися православному монарху своєму, й. ц. пр. в-ті, і воєдино під його ж государеву високодержавну руку об’єднати обох сторін Дніпра Україну”¹⁷. Знову ж таки, у діяльності, спрямованій на інтереси України, бачив гетьман службу монарху й у грамоті від 26 жовтня 1677 р.: “... Щоб охоче і вірно вашій царській пресвітлій величності служити, і цілість України Малої Росії глядіти й остерігати, і проти всякого неприятеля за неї і за церкву Божу заступатися готові були”¹⁸.

Такий же рівень відрефлексованості ідеї служби монарху як виконання функцій у межах українського суспільства ми зустрічаємо у документах гетьманів, що готувалися як внутрішньоуправлінські. Це, зокрема, засвідчують листи І. Самойловича компанійському полковнику Г. Новицькому. Висловлюючи подяку за старанне виконання наказів, гетьман писав: “... І проти всілякого неприятеля так за гідність його монаршу, як і за цілість вітчизни нашої України застановлятися” (24 червня 1682 р.)¹⁹; “...І до служби монархів наших Російських на захист ойчистого нашого Малоросійського краю залучали...” (12 липня 1685 р.)²⁰

Той факт, що українські старшини свою службу протягом другої половини XVII – перших десятиліть XVIII ст. співвідносили з Україною, видно з універсалів про надання маєтків. В потверджувальному універсалі, виданому І. Самойловичем 21 липня 1681 р. Ф. Сулимі на с. Сошники читаємо: “...До своєї вітчизни в благочестиву пресвітлих монархів російських державу, під наш реймент повернувши і пригорнувшись, через кільканадцять років вже щиро свою показує вірність і в потрібних до цілості всього краю Малоросійських термінах, услугує і працює, де здавна йому за розказанням нашим подавалася і подається okazія”²¹.

Подібним чином, вказуючи на службу монарху-протектору як службу Україні, обґрунтовував надання маєтку прилуцькому полковнику І. Стороженку І. Мазепа. В універсалі 26 червня 1690 р. сказано, що це вчинено, “респектуючи на його пана полковника Прилуцького значні у війську Запорозькому і зичливі послуги, які він здавна чинив і на майбутнє охоче чинити на службі монаршій має”²². Військові ж справи, що чинилися “на славу монарху”, він одночасно розглядав і як справи для “захисту цілості всенародної”²³.

До речі, зрада цареві, як можна судити з опису “зрад” Д. Многогрішного, І. Самойловича, включала й питання, які можна було б потрактувати лише як зраду загальносуспільним українським інтересам. Так, старшини факти усунення з урядів старих полковників, заміну їх “своїми братами, зятями та іншими конфідентами” оцінили як прояви зради цареві.

Можливо, найяскравішим підтвердженням факту, що українська політична еліта службу цареві розуміла як службу Україні, засвідчує відсутність ідентифікації поняття “загальне благо” з єдністю інтересів України та Росії, що було б обов’язковим, якби українці себе сприймали частиною російського суспільства. Так, І. Самойлович у спілкуванні з монархом, якого називає “всеросійським”, веде мову про “загальне благо”, але не всеросійське, а “спільне тутешнє українське, малоросійське”²⁴.

Врешті, визнання старшинами свого підданства якомусь із монархів не позбавляло їх орієнтацій на підпорядкування своєї діяльності Вітчизні. Як казав наказний гетьман Я. Лизогуб та ряд правобережних полковників у листі до лубенчан від 29 січня 1670 р.: “...Хай цар московський, король польський, як монархи християнські, будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого різнитися? Тим більше, коли вони монархами будучи про заспокоєння держав своїх між собою домовляються, належить і нам не розділяючись, але спільно всім про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни України дбати”²⁵.

Проте, приблизно з середини XVIII ст. чітко прослідковується редукування орієнтації до рівня служби цареві, а не українському суспільству. В записках, доказах та атестатах ключовими стають формулювання, подібні цитованому: “...Несучи несхибно службу Імператорському Престолу...”²⁶

В цілому ж, ми маємо достатньо підстав для висновку, що практично протягом усього часу існування Української козацької держави підданство монарху-протектору розумілося як виконання військової служби. Разом з тим, декларування у традиціях тогочасного політичного

дискурсу факту підданства певному монарху не позбавляло українську політичну еліту усвідомлення першочерговості захисту інтересів власної Вітчизни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Косолапов Н. Сила, насилие, безопасность: современная диалектика взаимосвязей // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 11. – С. 45; 2. Брик М. Юрій Немирич. На тлі історії України. – Лоссер, 1974. – С. 24; 3. Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали в трьох томах. – М., 1953. – Т. 2. – С. 188; 4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1862-1892. (далі – Акты ЮЗР). – Т. 5. – С. 256; 5. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 109; 6. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 232; 7. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 93; 8. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia usraipica: ментальність та історія ідей. – Т.ІІІ. – К., 1994. – С. 98–100; 9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. 204. – Одзб. 46. – Арк. 11зв.; 10. Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – Акты ЗР). – СПб., 1853. – Т. 5. – С. 84; 11. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 633; 12. Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 222; 13. Там само. – С. 547; 14. З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи. – К., 1996. – С. 73; 15. Прошение малороссийского шляхетства // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7-8. – С. 95; 16. Акты ЮЗР. – Т. 4 – С. 25; 17. Акты ЮЗР.-Т. 12. – С. 772; 18. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 359; 19. Акты ЗР. – Т. 5. – С. 171; 20. Там само. – С. 183; 21. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей XVII – XVIII в. – К., 1884. – С. 23; 22. Стороженки. Фамильный архив. – Т. 1. – К., 1902. – С. 5; 23. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков – Т.1. – Владимир, 1903 – С. 100; 24. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 357; 25. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 183; 26. Стороженки. Фамильный архив. – Т. 1. – С. 116; Т. 4. – К., 1910. – С. 24; Сулимовский архив. – С.5.

Т.В. Кузнець

КОЗАЦЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД

Уманський козацький полк як територіально-адміністративна та військова одиниця Української козацької держави займав територію Уманського, східної частини Гайсинського, південної частини Липовецького та Західної частини Звенигородського повітів. Зазначена територія охоплювала площу приблизно в таких межах: Липовець – Жашків – з півночі; головна течія Собу, лівий берег Бугу, Бершадь – Саврань – із заходу; правий берег Гнилого Тікичу, Тікичу й Синюхи – зі сходу; Торговиця – на півдні.¹ За складеною Гійомом де Бопланом картою України на цій території знаходилось 111 населених пунктів: 8 міст, 21 фортеця, 45 містечок та 37 сіл. Підрахунки загальної кількості населення території Уманського полку покищо ускладнюються через відсутність джерел. Адже відомо, що з усього давнього масиву брацлавсько-вінницького судово-адміністративного архіву збереглося лише дві книги: земська за 1639-1647 рр. і Гродська за 1645 р. А козацьке населення Уманщини цього періоду поррахувати та проаналізувати його склад дає можливість Реєстр Війська Запорозького 1649 року.²

З Реєстру відомо, що в 14 сотнях Уманського козацького полку нараховувалось 2976 осіб. Це були козаки місцевого походження та прибульці з інших місцевостей, вони представляли багатонаціональний склад населення України та різні соціальні прошарки тогочасного українського суспільства. Виходячи з народно-побутової ідентифікації особи за прізвищевою основою, ми здійснили аналіз козацького реєстру Уманського полку. Звісно, що подібний підхід до аналізу складу полку є досить умовним, однак і він уможливив виокремлення деяких тенденцій та формулювання цікавих висновків.

Серед козаків Уманського полку зустрічається 69 прізвищ явно місцевого походження з таких населених пунктів як Бершадь, Бузівка, Гунча, Кублич, Цибулів, Бабин, Умань, Босівка, Собківка, Жабокричка, Станіслав, Балабанівка, Саврань, Вербич, Маньківка, Вороне, Мошурів, Кивачівка, Іваньки, Бабанка, Кисляк, Степанівка, Конела, Зелений Ріг, Соболівка, Тальне, Зятьківці, які можна виявити за назвою місцевих топонімів. Це становить 2,3 % від загальної кількості козаків у полку. Дещо більше (80) козаків виявлено явно українського походження, але прибулих з іншої місцевості (Черкаси, Запоріжжя, Бар, Деражня, Немирів, Зборів, Любар, Пятигори, Коломия, Корсунь, Мошни, Микулиці, Чечельник, Брацлав, Збараж, Погреби, Шаргород, Любашівка, Васильків, Сквиря, Коритна, Лисянка, П'ятка, Межиріччя і т.д.) і